

Egy debreceni orgonaépítő és Debrecen két műemlék orgonája

Fekete Károly

teológus, püspök, Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen

Orgonás adatok Debrecen régmúltjából

Debrecen városának legrégebbi orgonatorténeti adatai a középkori iratok megsemmisülése következtében nem állnak rendelkezésünkre. A reformáció korából tudjuk azt, hogy 1532-ben a ferences rendtartomány ülése rendelkezett a rendi orgonistákról, akik közül Debrecenben Bácsai Elek kapott megbízást az orgonista teendők végzésére. A városi jegyzőkönyvek azt is megörökítették, hogy 1549-ben a gótikus stílusú András templom orgonistáját Benedeknek, 1554-ben pedig Mátyásnak hívták.¹

A magyarországi reformáció kálvini (helvét) irányzatában a hangszer nélküli éneklés honosodott meg, amelynek elvvé formálása éppen Debrecenhez kötődik. Az 1562 nyarán Méliusz Juhász Péter vezetésével megfogalmazott Debreceni Hitvallás külön bekezdésben foglalt állást „Az orgona hangszerről” címmel, amelyben többek között kimondta: „gonoszsgot cselekesznek... azok, akik a ... szent gyülekezetben orgonát tartanak, mint a pápisták és mások”.² E kemény megállapítás ellenére Debrecenben nem fajult a helyzet orgonarombolásig, mert az András templom 1564. szeptember elején tűzvész áldozata lett, s az orgona is elégett. Bethlen Gábor fejedelem koráig csak a puszta falak meredeztek felújításra várva, amely újjáépítés 1626-ban indult meg. Így a Debreceni Hitvallás határozata, és a természeti katasztrófa hosszú időre kiiktatta a város reformátusságának zenei köztudatából az orgona használatának kérdését.

A zenei élet fellendülését a debreceni Református Kollégiumban a 18. század hozta meg. Maróthi György (1715–1744) professzor működésének eredményeként 1739-ben megalakult a Kollégiumi Kántus, de ugyanő tervezte egy „Musicum Collegium” megszervezését is. A város elöljáróságánál 1740-ben már azon ügködött, hogy – Jakob Christoph Beck baseli professzor segítségével építve – „küldjenek ki egy-két ifjat Baselbe a zene művészetének és az orgonajátéknak (*ad organorum pulsationem*) megtanulása végett; ott vétessék fel magukat az Erasmianumba. És valóban: egy ilyen több hasznára lehetne a magyar egyház-

¹ Bunyitay Vince: *A váradai püspökség* III. 222.; Szigeti Kilián: *Orgonálás a középkori Magyarországon Budavár elestéig, 1541-ig*. Magyar Zene. 1975/4. 386–387.

² Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1881. 197.

nak, mint hat tanulatlan lelkipásztor.”³ Maróthi ilyen irányú terveit azonban meghiúsította korai halála.

Fontos ebből a korból az az adat is, amely szerint 1764-ben volt egy kis pedál nélküli orgona a Kollégium tulajdonában.⁴ Ezt erősíti meg Csokonai Vitéz Mihály 1795-ből származó, Lengyel József kollégiumi szeniort köszöntő versének egyik sora, amelyben szerepel a „*manualis orgona*”.⁵

„Addig manualis orgona helyében
Zeng öt s hat kicsinyed kuckód üregében;
Kiket ide renddel hordván oskolába,
Cantusra hitvesed jön kurta gubába.”

Református döntés az orgona mellett

A szomorú emlékü 1802. évi tűzvészben elpusztult a középkori eredetű András templom és a Református Kollégium épülete is. A városképet meghatározó épületegyüttes felépítésével és berendezésével kapcsolatban vetődött fel az orgona-építés kérdése. Minden bizonnyal sajátos háttérrel teremtett ebben az időben a városban az a tény, hogy 1816-ban készült el a Szent Anna templom új orgonája, amelyet a nagyváradi Johann Krämmer készített.⁶ Ugyancsak vele kötött szerződést 1817. január 26-án egy két manuális, pedálos orgona elkészítésére a hajdúszoboszlói református egyházközség is.

Az elkészült Nagytemplom berendezése kapcsán az egyháztanács 1817. május 4-én tartott ülésén még úgy látták a lelkészek, hogy nem kell orgona, bár a presbíterek szerették volna. Utóbbiak szerint az orgona a templom ékessége lenne, növelné a buzgóságot és segítené a szép éneklést. A világi urak három indokával szemben a lelkészek számos ellenérvet állítottak: a reformáció lelkületével ellenkezik a ceremóniák szaporítása az istentiszteleten, drágának tartották a fenntartását is, megfelelő orgonista sem volt a láthatáron, szerintük elvonná a tudományoktól az orgonatanulás a diákságot, és a többi egyházközségnek is

³ Idézi Csomasz Tóth Kálmán: *Maróthi György és a kollégiumi zene*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. 51.

⁴ Fekete Csaba adata.

⁵ Karasszon Dezső: *Csokonai Vitéz Mihály Kántustörténeti jelentőségű költeménye*. In: A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának Évkönyve az 1982/83–1983/84. Iskolai évről. Szerkesztette: Gaál Botond. Debrecen. 1984. 117–121.

⁶ Baranyai Béláné: *Újabb adatok a debreceni Szent Anna-templom berendezésének történetéhez*. *Ars Hungarica* 1980/1. 152.; Zoltai Lajos: *A debreceni rk. templom... 300 éves múltja*. In: Calasanzi Szt. József Reálgimnázium Értesítője az 1934–35. iskolai évről. Debrecen. 1935. – Egyébként Johann Krämmer 1808-ban dolgozott a hajdúszoboszlói református templom orgonáján is, ld. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára Debrecen (a továbbiakban: TtREL) I. 166.e. 280. d. Gondnoki számadási okmányok.

rossz példát mutatna. Végül úgy látták, hogy orgona nélkül is lehet szépen énekelni.⁷

Alig telt el másfél évtized, és az orgonával kapcsolatos szemléletmódban gyökeres változás állt be. Az egyházközségi előjárók 1830. májusában már úgy látták, hogy „a helybeli Ref. Ekklesiára nézve is eljött az az időpont, hogy templomainkban orgonák készíttessenek. Nem azért, mintha az orgonával való musika az isteni tiszteletnek attól el nem választható része volna, hanem azért, mivel a tapasztalás bizonyítja, hogy azokban az ekklesiákban, amelyekben a gyülekezet orgona mellett énekel, az éneklés sokkal rendesebben megy. Azonban tagadhatatlan dolog az is, hogy van valami a musikában, különösen az orgona éles hangjában, ami az érzést emeli, a híveket buzgóságra indítja, vagy a felgerjedt buzgóságot neveli. Egyébiránt az is tudva lévén, hogy az Istennek musika szerzői közt való dicsérete az Ótestamentomban, melyre vagyon az Újtestamentom is építve, nemcsak szokásban volt, hanem parancsoltatott is, – továbbá mind a külső országi, mind a hazabeli ref. ekklesiák példája azt bizonyítván, hogy az orgonáknak a templomokban való használása sem az istentisztelet tisztaságával, sem a ref. vallás lelkével nem ellenkezik. Idejárulván végre az a környüállás is, hogy midőn a környékbeli ref. iskolák tanítói, kiknek egyszersmind orgonálni is kötelességek, a helybeli Collegiumban tanuló deák ifjak közül vitettetnek, ezeknek magokat előre gyakorlás által, hivatalukra, melyekre menendők, készíteni szükséges.”⁸

Ha későn is, de ezzel 1830-ban megszületett Debrecenben a magyar református egyházzene történet nevezetes határozata, amely a Tiszántúl reformátusságának szellemi és teológiai központjában, annak szimbolikus jelentőségű templomában hivatalosan is utat engedett az orgonaépítésnek. Ennek az áttörésnek bizonyossága, hogy 1830 őszén megszólalt a Kollégium Oratóriumában Komornyk Benedek nagyváradi orgonaépítő egy manuális, pedálos, 9 regiszteres orgonája.⁹ Szoboszlai Pap István püspök kifejezett javaslatára „ebben annak kell a fő célnak lenni, hogy a deákok orgonálni tanulhassanak, s úgy osztán olyan ekklesiákba is mehessenek rectoroknak, amelyeknek templomában már orgona van, vagy ezentúl lesz: ezen tekintetből készítdjék az orgona egy úttal pedáléval, hogy aki azon tanult, minden orgonán játszassék.”¹⁰

⁷ TtREL I. 99.c.14. 345.

⁸ TtREL I. 99.c.17. Egyháztanácsi Jegyzőkönyv 1830. május 31-i ülés 179–180. 94. szám

⁹ Fekete Csaba: *A debreceni Oratorium első orgonája*. Magyar Egyházzene. 1995/1996. 463–466.

¹⁰ TtREL I. 99.c.17. Egyháztanácsi Jegyzőkönyv 1830. augusztus 13. 77. szám

A debreceni Nagytemplom első orgonája

A nagytemplomi orgona megvalósulásának első lépése a gyűjtés megszervezése és több fázisú lebonyolítása volt, amelyet többek között akadályozott a városban pusztító 1831. évi kolerajárvány is, de aztán ismét folytatódott tovább a gyűjtés.

Az előljáráóság Debrecen kiterjedt gazdasági és egyházi kapcsolatait kihasználva több mester után érdeklődött, majd 1833-ban a kor neves bécsi orgonaépítőjét, Johann Jakob Deutschmann mestert (1795–1853) keresték meg levelükkel. A Debrecenben is ismert bécsi nagykereskedő, Megyaszy István közbenjárására Jakob Deutschmann 1835-ben járt Debrecenben, hogy megállapítsa az orgona helyét és elkezdje tervezni a hangszert.

Az orgonaépítés ügyével megbízott bizottság a rendelkezésre álló három tervből Deutschmann 30 regiszteres tervét fogadta el,¹¹ amelynek 8550 conventios forint volt az ára.¹²

Értékes hangszerrel gyarapodott a reformkor Kelet-Magyarországa, amelynek kevés számú orgonája között előkelő helyet foglalt el a debreceni Nagytemplom monumentális, timpanonos záródású szekrényével és klasszicista stílusú hangképével. Ezzel Debrecen is felzárkózott a nagyváradi és szatmári római katolikus püspöki templomok hangszereihez, valamint a nyíregyházai evangélikus templom orgonájához. A Deutschmann-orgona különlegességét fokozta az is, hogy a Nagytemplom orgonája lett a 19. század bécsi orgonaépítő műhelyeiben készült hangszerek legkeletebbre került alkotása. Deutschmann pályafutásában is mérföldkő volt a Nagytemplom orgonája, hiszen (valószínűleg) ez lehetett a keze alól kikerült legnagyobb méretű saját alkotása. Hasonló nagyságú hangszereket ugyan átépített Bécsben is (Augustinerkirche 1826; Ferencesek temploma 1827.), de az általunk ismert önálló művei közül csak a pesti ref. templom (ma Budapest-Kálvin téri református templom) orgonája közelíti meg nagyságban a debrecenit.¹³

Az orgona helye a Nagytemplom főbejárat feletti karzata volt. A mester az orgona Positiv művét önálló szekrényben, a karzat mellvédjébe helyezte, míg a többi része a nagy orgonaházba került, amelyet fehérre lakkoltak. A hangszert „az ekklésiához tartozó úri rendek” jelenlétében, 1838. október 21-én adta át a mester.

¹¹ TtREL I.99.e 22.

¹² A diszpozíció: *Manual* (54 hang): Bourdon 16', Principal 8', Waldflöte 8', Salicional 8', Quintatön 8', Rohrflöte 8', Spitzflöte 8', Dulciana 4', Octava 4', Spitzflöte 4', Quinte 3', Superoctave 2', Cornet 3 sor, Mixtur 4 sor. - *Positiv* (54 hang): Copula 8', Fugara 4', Principál 4', Flöte 4', Spitzflöte 4', Octave 2', Mixtur 3 sor, Aelodicon 8'. - *Pedal* (24 hang): Subbass 16', Violonbass 16', Octavbass 8', Principal 8', Quinte 6', Octave 4', Cornet 3 sor, Fagottbass 16'.

¹³ Vö. Hans Heiling: *Die Orgelbauerfamilie Deutschmann*. Singende Kirche 1986/8–10.; Günter Lade: *Orgeln in Wien*. Wien 1990.; Otmar Gergelyi–Karl Wurm: *Historické organy na Slovensku*. Historische Orgeln in der Slowakei. Bratislava 1982.

Amikor az 1860-as évek elején hibák mutatkoztak az alig 30 éves nagytemplomi orgonán, akkor Szotyori Nagy Károly orgonista többször is beadvánnyal fordult a presbitériumhoz (1861, 1862, 1866), hogy a templom jelentőségéhez illő, európai szintű hangszerré alakíttassa Deutschmann hangszerét. A legfőbb gondot nem is a hibák jelentették, hanem a hangszer mérete, amelynek hangja elveszett a kereszthajóban, és így az énekvezetés feladatát nem tudta betölteni kellőképpen.

A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a presbitérium az átalakítás munkálataival annak a Nagyváradon működő, de Debrecenben született Kiszél István orgonaépítőnek a szaktudását akarta kipróbálni, akit a Kistemplom új orgonájának építésére már korábban felkértek.

Kiszél István (1820–1880) orgonaépítő munkássága

Kiszél István 1820. december 1-jén született Debrecenben. Anyja Balás Anna, apja id. Kiszél István Debrecenben volt szabó mester („*Sartor Regiminis Homburg*”).¹⁴

Nincs adatunk arra, hogy a pályaválasztásban mi motiválta Kiszélt, és még azt sem tudjuk, hogy Debrecenben töltötte-e ifjú korát. Tanuló évei, mestereinek neve és pályájának kezdete még ismeretlen, de munkájának igényessége és minősége olyan szakmai felkészültségre enged következtetni, amelyet alapos tanulmányokkal, nagyobb mesterektől tanulva itthon és külhonban vándorévek alatt mélyíthetett el.

A munkái kapcsán kötött szerződésekben, és az azzal kapcsolatos, Kiszéltől származó iratokban, beadványokban többször utal a kor hazai és bécsi orgonaépítőire, akiket ismerhetett. Arra is van adat, hogy a debreceni Kistemplom orgonájának építése alatt segéd munkásokat is hozott Bécsből.¹⁵ Műhelyének munkásai között többen is Morvaországban születtek. Kiszél nős volt, felesége a szintén Morvaországban született Tauffer Jozefa (1824–1909), aki 86 éves korában halt meg. Gyermekük nem született.

A Debrecen–Nagyváradai Értesítő 1852. évi egyik őszi hirdetéséből tudjuk, hogy ekkor nyitotta meg műhelyét Nagyváradon.¹⁶ Tevékenységének első időszakában, amikor működésének székhelye Nagyvárad volt, 1852 és 1867 közé tehető. Az ő működése is gazdagítja azt a névsort, amely a várost az orgonaépítés egyik jelentős vidéki székhelyévé tette. A 19. században Nagyváradon több ismert orgonaépítő is működött Kiszél Istvánon kívül, mint pl. Besnyő Ferenc, Jónás István, Komornyik Benedek vagy Johann Emmanuel Krämmer.

¹⁴ Debreceni Szt. Anna Római katolikus Plébánia Kereszteltek Anyakönyve II. kötet 1783–1826.

¹⁵ Debreceni Ellenőr 1874. július 27-i szám.

¹⁶ Debrecen–Nagy-Váradai Értesítő 1852. Szeptember 18. 2. félév. 10. évf. 41. 3.

Kisszel nagyvárad-i háza és műhelye egy 1866-os adat szerint a Teleky utca 520/35. szám alatt volt. A három szobás ház udvarán állt egy nagy műhely és a portához tartozott egy pálinkamérő helyiség is.¹⁷ Művelt iparosként élte az életét. Nagyvárad-i korszakában tagja volt a Szent-István Társulat nagyvárad-i római katolikus egyházmegyes csoportjának.¹⁸ Nevét – úgy tűnik – ismeri a fényképésztörténet is, mivel van arra adat, hogy a nagyvárad-i Nemzeti Kaszinó udvarán 1863 és 1865 között egy Kisszel István nevű bérlő működtetett fényképészműtermet.¹⁹

Nagyvárad-i műhelyének (eddig) ismert első orgonája 1855-ben készült el Sarmaságon, a református templomban. A 8 regiszteres hangszer 1885-ben tűzvész áldozata lett, és megsemmisült. Az 1860. esztendőből három átadott orgonájáról is tudunk: Siteren és Margittán a református templomban, Nagyvárad-Olasziban pedig a római katolikus templomban fejezte be a hangszer felépítését. Egy 1862. januárjában Bánffyhunyon kelt levelét így kezdi: „Több hetek óta két új orgona felállításával foglalkozván itt Erdélyben, tegnap véletlenségből akadván kezembe a 'Magyar ország' 284-ik száma, melyben a T(isztelt) Bizottmány Hirdetményét olvasván, hívatva érzem magamat, ha a szerencse úgy akar-ná, szülő városomba egy maradandó becsű művet fel állítani, igen sajnosan esik, hogy illy távol levén csak folyó hó végén térhetek vissza, hogy személyesen ott nem lehetek, és így hogy előre tervet sem készíthettem, a mi ugyan később is megtörténhetnék, felette boldognak tartanám magamat, ha nekem jutna azon szerencse megmutatni, hogy hazánk e művészetben jövőre nem szoruland külföldre. Ki is magamat szíves hajlamokba ajánlva maradtam. B.Hunyad 13/1 1862.”

A levélben említett hirdetményben a Debreceni Református Egyháztanács intézett országos felhívást a debreceni Kistemplomba készítendő orgonára. Ezzel a levéllel indult el az a folyamat, amely 1866/67-re oda vezetett, hogy amikor Kisszel István két nagy munkát is kapott szülővárosában a debreceni református egyház előljárástól a Kistemplomban²⁰ és a Nagytemplomban, akkor 1867-ben átköltözött Nagyváradról Debrecenbe.

Debreceni műhelye a Református Kollégium mellett, a Darabos u. 1. szám alatt volt. A telken több épület állt, melyek közül az egyik különösen is alkalmas volt műhelynek, a többiben pedig jó raktározási lehetőségek voltak.²¹ Az 1870-

¹⁷ TtREL Debrecen. Kistemplom iratai 1866. szeptember 21. N.v. h/5041/5. Irattár 31.

¹⁸ A Szent-István-Társulat jegyző- és névkönyve 1859-re, 135. oldal.

¹⁹ Szakács Margit: *Fényképészek és fényképészműtermek Magyarországon (1840–1945)*. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 1997. 125. – Az adat alapján azonban nem lehet tudni, hogy az orgonaépítő Kisszel Istvánról, vagy csak névazonosságról van szó.

²⁰ Fekete Károly: *Debreceni mester százéves orgonája a Kistemplomban*. Confessio 1981/3. 66–71.

²¹ Debrecen – Nagy-Várad-i Értesítő 1862. 4. szám január 18. 1. oldal: „Eladó ház” leírása: „Debrecenben, Darabos utca elején, a főiskola közelében, az 1055-dik szám alatt

es városi összeírási könyv szerint hatan dolgoztak a műhelyében, főként Morvaországból elszármazott orgonaépítő segédek és asztalosok.²² Közülük a legtehetősebb Kizsel-tanítvány Docsekál József (1849–1899) volt, aki Kizsel feleségének az unokaöccseként és nevelt fiaként élt velük. A cég debreceni korszakában ő lett a műhely vezetője.

Kizsel István debreceni korszakának nagy nyeresége volt az a szakmai kapcsolat, amely őt a debreceni Nagytemplom orgonistájához, Szotyori Nagy Károlyhoz fűzte.²³ Kapcsolatukat döntően befolyásolta Szotyori Nagy 1867-ben tett tanulmányútja, amikor bejárta Németország, Svájc és Franciaország egy részét, „ez utóbbinak főleg a hugenotta emlékektől szent helyeit.”²⁴ Járt Párizsban is az 1867. évi világiállításon, ahol játszott az ott kiállított orgonákon.²⁵ Itt ismerte meg az ott már alkalmazott technikai újításokat és a francia-romantikus hangzást. Debrecenbe hazatérve, ellenállhatatlan vágy hajtotta, hogy az ott tapasztalt valósuljanak meg a közvetlenül rábizott két debreceni templom orgonájánál is. Képes volt a debreceni orgonaépítéseket felügyelő bizottság tagjait meggyőzni arról, hogy a Kizsel István műhelyében már elindult munkákat állítsák le és mindent gondoljanak újra. „Az újabb időben, s különösen a Kistemplomban felállítandó orgona tervének megállapítása óta, az orgona művészetben óriási elő haladás történt, mely arra készítetett bennünket – jelentette a bizottság az egyházi közgyűlésnek –, hogy inkább várjunk a mű befejezésének sijtetésével, mint sem okozói legyünk annak, hogy hijános mű állíttassék fel; és más részről, azon közbe jött körülmény alkalmából, hogy a Nagytemplombeli orgona át változtatása, ugyancsak Kizsel István úrra bízott, őszintén bevalljuk, meggyőződést akartunk szerezni az iránt is: valljon bír é ő valósággal azon képességgel, mely bennünket nyugodtakká tehet az iránt, hogy egy oly nagyszerű műnek, milyent a Kistemplomban elő állítani óhajtottunk, elkészítését reá bízhatjuk. Kizsel István orgona művész úr a Nagytemplombeli orgona átváltoztatásánál várakozásunknak teljesen megfelelt.”²⁶

A Nagytemplom Deutschmann–orgonájának kijavítása, három manuálra való bővítése és a főbejárat felőli karzatról a szószék feletti karzatra való átvitele

ház több rendbeli épületekkel, cserépfedéllel ellátva, melynek a hátulsó nagyszerű épülete gyár, s raktárnak is alkalmazható – minden órán eladó.”

²² Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IV/B. 1109/p 1870. 94. 29. oldal.

²³ Szotyori Nagy Károly (1821–1897) munkásságához ld. Fekete Károly: *Ének- és zeneoktatás a debreceni Református Gimnáziumban 1873/74. és 1948/49. között*. Magyar Egyházzene IV (1996/1997) 161-182.; Ifj. Fekete Károly–Sepsy Károly: *Korok és képek a debreceni Nagytemplom zenei életéből*, Debrecen, 2001.

²⁴ Protestáns egyházi és iskolai lapok – 40. évfolyam – 1897. április 11. 15. szám 240.

²⁵ Vö. Angster József: *Életrajzom. Egy XIX. századi orgonaépítő naplója*. Rózsavölgyi és Társa. Budapest, 2017. 372–373. E szerint a bejegyzés szerint Angster is látta a két párizsi mester, J. Merklin és Cavaillé-Coll kiállított orgonáit.

²⁶ TtREL I. 99. e. 1. 5819. 1869. szeptember 19.

1867–68-ban az átvevő bizottság tetszését elnyerte. A munkájával bizonyító mesternek 600 Ft jutalmat szavaztak meg: „Ezen jutalom orgona készítő úr által külhonban a nagyobb orgonák megtekintése által szerzendő tapasztalásra, különösen pedig a szélrendszer tanulmányozására volna fordítandó.”

A tanulmányút csak két év múlva, 1871-ben valósulhatott meg, mert a porosz-francia háború ellehetetlenítette az utazást. Amikor a háború lezárult, Kizsel István a debreceni református egyház ösztöndíjával Franciaországban (Nancy) és Svájcban (Genf) járt, ahol különösen is a párizsi Merklin-Schütze cég orgonáival és az azokban alkalmazott technikai újításokkal ismerkedett meg.

Mint a város köztisztviselőnek örvendő iparos, tudatos polgárként adakozott is. Az Állami Főreáliskola 1873. évi évkönyve örökítette meg, hogy 1873-ban szemléltető eszközöket adományozott a természettani gyűjtemény számára és különböző típusú vonalzókat a térani rajzokhoz.²⁷

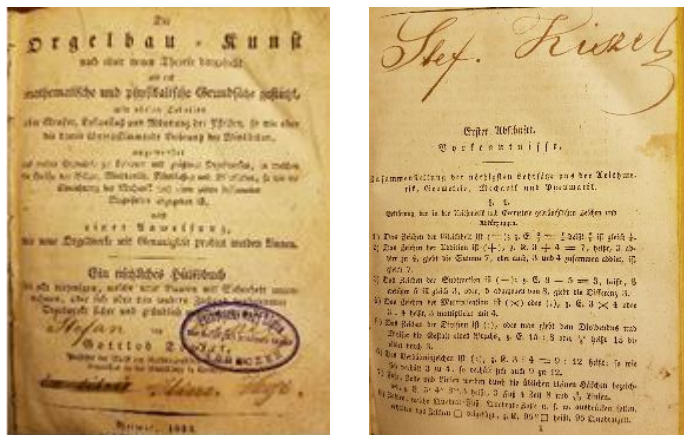
Kizsel István felkészültségében a tapasztalati és az elméleti ismeretek egymást erősítették. Tanulmányozta a szakirodalmat és saját szakkönyvei is voltak. A Debrecen-Kistemplomi orgona 1862-es költségvetésében a sípok menzúráit J. G. Heinrich orgona-tanából adta meg.²⁸ A Debreceni Kollégium Nagykönyvtára őrzi Gottlob Töpfer orgonaépítéssel foglalkozó könyvét (Weimar, 1833), amely Kizsel István tulajdona volt.²⁹ Ugyanígy „St. Kizsel” bejegyzés található a szintén a Nagykönyvtárban őrzött kötetben, amely a piaristák Karl Friedrich Ferdinand Buckow (1801–1864) által 1858-ban átépített bécsi Szt. Ulrich temploma új orgonáját mutatja be.³⁰

²⁷ Az Állami Főreáliskola 1873. évi évkönyve, Debrecen, 1873. 18.: „Kizsel István orgona készítő művész úrtól ajándék a term. tani gyűjtemény számára: 1. Egy monocord. 2. Egy fa síp. A térani rajzhoz: 1. Egy darab hosszú vonalzó. 2. Egy darab 3 szegletű vonalzó. 3. Három darab görbe vonalzó (Parabel, Ellypse, Hyperbel).”

²⁸ J. G. Heinrich: *Orgellehre; Structur und Erhaltung der Orgel: Für Seminaristen, Lehrer, Organisten, Geistliche und Kirchen- und Bau-Behörden*. C. Flemming, 1861.; Kizsel különösen a 33–36. oldalak táblázataira hívja fel a figyelmet.

²⁹ Jelzete a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában: Q 2401/1-2. Bejegyzés: Hieronimus Vogt off. dem Herrn Johann Müller.

³⁰ Jelzete: K 3225. I.F. Kloß: *Die neue Orgel in der Pfarrkirche der P.P. Piaristen in der Josefstadt zu „Maria-Treu”, gebaut von Karl Friedrich Ferdinand Buckow im Jahre 1858*. Wien, 1858. Elöl ceruzával bejegyzés: „Zur Erinnerung an den 11 Marz 1862 in Wien von Herrn Eduard Köhler. – M. Lange organistre de l’église protestante a Paris.”

1. A Kiesel tulajdonában lévő Töpfer könyv

Kiesel munkásságának debreceni időszakában tagja volt a Debreceni Dal- és Zeneegyletnek, amelynek férfi dalárdájában a basszus (II.) szólamban énekelt Sztotyori Nagy Károly karnagy keze alatt, valamint az egylet választmányi tagjává is megválasztották 1872-ben.³¹

2. A Debreceni Dalegylet 1880-ban³²

³¹ Alföldi Hírlap 1872. 20. szám, február 14. 1. oldal; 1872. 96. szám, augusztus 14. 2. oldal.

³² Déri Múzeum Debrecen - 001871 P Itsz.n. csoportkép. A debreceni Dalegylet Kolozsvárott az országos dalversenyen, az elnyert, első díjat jelentő kupával. (A kupa az el-

Kiszel István tudását általános elismerés övezte, amit kifejezett az is, hogy 1877. február 11-én a debreceni asztalos ipartársulat elnökévé választotta.³³ Ugyanakkor a nem szakmabeliek számára is egyértelmű volt mesterségbeli elismertsége, amit bizonyít a hajdúhadházi orgonaépítési bizottság megállapítása: „A mester annyira tudományos és szerény embernek jellemeztetik, ki egész odaadással csügg kedvelt művészetén, s lelkiismeretes dolognak tartja megfelelni híven vállalásának.”³⁴

Angster József „Életrajzom” című naplójából tudjuk, hogy a 19. század két jelentős orgonaépítője személyesen is ismerte egymást. Angster így emlékezik meg erről: „1879-ben a székesfehérvári kiállításon Kissellel találkoztam, és beszéltem. Otthon aztán nagy elismeréssel beszélt kiállított művemről, amire az öreg Szotyori Nagy Károly énrám figyelmes lett, és ezért ajánlott engem fölülvizsgálatra.”³⁵

Az 1870-es évek közepe óta többször betegeskedéssel küzdött Kiszel. Ez hátráltatta is a munkájában. 1880 októberében Budapestre ment, hogy orvosi tanácsot kérjen, de betegsége éppen akkor hatalmasodott el rajta. A budapesti Üllői úti Egyetemi Kórházban 1880. november 6-án hunyt el.³⁶ Temetése 1880. november 8-án volt Budapesten.³⁷

Kiszel István korának egyik legképzettebb és országos hírű orgonaépítője volt, aki számos kisorgonája mellett több jelentős nagyságú (két- és három manuális) orgonát épített.

ső sorban ülő Lengyel Imre bíró, a Dalegylet elnöke kezében. A harmadik sorban középen, a zászló alatt, Hajdú István tanító ül.) Kolozsvár, 1880. Ismeretlen fényképész.

³³ A választás körülményeihez ld.: Debreczen. 1877/32. szám, február 14. 1. oldal; 1877/36. szám, február 20. 2. oldal.

³⁴ Református Egyházközség Levéltára Hajdúhadház „Az átépítési bizottság naplója 1866–1880.”: 1871. szeptember 16-i bejegyzés a Hajdúnánáson tett „orgona nézésről”.

³⁵ Angster József: *Életrajzom. Egy XIX. századi orgonaépítő naplója. Rózsavölgyi és Társa*. Budapest, 2017. 389.

³⁶ Fővárosi Lapok 1880. november 11./259. szám 1284. oldal: „Egy derék orgona-építőt: a Debrecenből való Kiszel Istvánt temették el múlt hétfőn az Üllői úti egyetemi kórházból, hol szombaton hunyt el. Ő vagy három hete jött fel, orvosi tanácsot kérni, de a betegség oly rohamosan lepte meg, hogy többé nem is mehetett haza. Neje sietett hozzá ápolni s annak karjai közt halt meg.”

³⁷ Debreczen 1880. 218. szám, november 8. hétfő.

*Kiszel István orgonái**Nagyvárad-i korszak: 1852–1867*

1855. Sarmaság ref.; 1859–60. Siter ref.; 1860. Nagyvárad-Olaszi római katolikus; 1860. Margitta ref.; (?) Ottomány ref.; 1861–62. Két orgona felállítása Bánffyhunad környékén, ismeretlen helyszínen.

Debreceni korszak: 1867 – 1880

1867–68. Debrecen-Nagytemplomi orgona bővítése és áthelyezése a másik karzatra; 1868. Nagyléta ref.; 1870. Hajdúnánás ref.; 1871. Nagykőrös ref. bővítés; 1871. Nagykőrös Református Tanítóképző Intézet zeneterme; 1872. Hajdúszoboszló ref. – átépítés; 1872. Nagykároly ref.; 1872. Tiszabábolna rkat.; 1873. Hajdúhadház ref.; 1875. Pócspetri rkat.; 1876. Endrőd rkat.; 1877. Vértes ref.; 1877. Furta rkat.; 1877. Nagykőrös ref. – bővítés, áthelyezés; 1878. Gyoma rkat.; 1878. Kaba ref. (ez 1895-től Nyírmeggyesen van a református templomban); 1878. Szarvas rkat.; 1879. Gödöllő ref.; 1880. Szalacs ref.; 1880. Szeghalom ref.; 1872–1875–1880. Debrecen-Kistemplom ref.

A Nagytemplom orgonájának 1868-1869. évi átépítése

A Nagytemplomban tehát Kiszel Istvánra várt az a feladat, hogy Deutschmann orgonáját kijavítsa, három manuálra bővítse és a főbejárat feletti karzatról a szószék feletti karzatra átépítse. A 3000 forintos árajánlatban 14 új regiszter beépítését, és egyéb szerkezeti változtatásokat végzett a mester.

A korábbi, Deutschmann-féle későbarokk-klasszicista hangkép Kiszel változtatásai nyomán romantikussá alakult, amely követte az akkori kor zenei ízlését és elnyerte az átvevő bizottság tetszését. A munkájával bizonyító mesternek 600 Ft jutalmat szavaztak meg, de egy különös meghagyás kíséretében: „Ezen jutalom orgona készítő úr által külhonban a nagyobb orgonák megtekintése által szerzendő tapasztalásra, különösen pedig a szélrendszer tanulmányozására volna fordítandó.”³⁸

Orgonasors viszontagságos időkben

Kiszel István 1880-ban bekövetkezett haláláig gondozta a Kis- és Nagytemplom két impozáns orgonáját. Az Egyháztanács 1881-től Kiszel segédjét, Docekál (Doczekál, Docsekál) Józsefet bízta meg az orgonák karbantartásával,³⁹ aki ellen tizenegy év elmúltával súlyos panaszok érkeztek: elhanyagolta feladatát és mindkét orgonából lopott el sípokat.⁴⁰ Angster József pécsi és Kerékgyártó István debreceni orgonaépítők igen komoly értékű hiányosságot mutattak ki.⁴¹ Az

³⁸ TtREL Irattár: 31. 5761. 1869. május 19.

³⁹ TtREL I. 99-c 51. 1881. december 11-i ülés 173. szám.

⁴⁰ TtREL I. 99-c 62. 1892. november 6. 352. szám; I. 99-c 63. 1893. május 22. 136. szám.; 1893. október 26. 336. szám.

⁴¹ TtREL I. 99-c 63. 1893. november 26. 378. szám.

Egyháztanács 1893-tól Kerékgyártó Istvánra bízta a debreceni református templomok orgonáinak szakmai felügyeletét, aki az első világháborúig végezte ezt a feladatot.

Szotyori Nagy Károly halálának évében, 1897-ben arról döntött a presbitérium, hogy Angster Józseffel kijavíttatja az addig felmerült hibákat.⁴² Ettől kezdve, amikor a 20. század elején komolyabb javítások és elképzelések jöttek szóba, a presbitérium szinte minden esetben az Angster cégtől kért szakvéleményt. Az 1913-ban kezdeményezett nagy átépítést és modernizálást az első világháború kitörése hiúsította meg, sőt még a homlokzati sípok is rekvirálás alá estek, amelyeket csak 1922-ben sikerült pótolni.

Az 1920-as évek második felében újra feléledt az átépítés reménye. Az Angster cég egy 52 regiszteres orgonát ajánlott, de ezt meg az elhúzódó gazdasági válság nehézségei tették lehetetlenné. A második világháborúban a Nagytemplomot is találat érte. A helyreállítási munkák idején, 1947-ben szintén próbálkozott az Angster cég egy 53 regiszteres hangszert ajánlani, de ekkor csak egy nagyobb orgonajavításra futotta, hogy az 1848. évi szabadságharc centenáriumi eseményein megszólalhasson a hangszer a megújított Nagytemplomban.

1955-ben Szalay Lajos orgonatervező, az egri székesegyház orgonistája készített két átépítési tervet: egy 3 manuál-pedálos, 62 regiszteres és egy 4 manuál-pedálos 76 regiszteres változatban, aminek megvalósulása akkor gazdasági okok miatt elmaradt.

Sepsy Károly orgonista-lelkipásztor tervei alapján 1969–71 között valósult meg egy fontos átépítés, amelyet a Fővárosi Kézműves Vállalat Orgonaüzeme végzett Szeidl János vezetésével. Az ajaksorok neobarokk irányú módosítása jelentősen megnövelte az orgona fényét és hangerejét. Magasabb lábszámú regiszterek és mixtúrák belépésével a művek saját karaktert nyertek és egymással szembeállíthatók lettek. A küzdelmes, nehéz billentés, és a regiszterhúzó kezelése továbbra is emberpróbáló maradt, ez által a hangszer funkciója kritikus volt.

1985-ben Gárdonyi Zsolt professzor, orgonaművész támogatásával a nyugatnémet testvéregyházról lebontott orgonákból származó, jól használható, hat nyelvsípsort kapott ajándékba a Nagytemplom. Ezzel a hangszer karaktere és dinamikája jelentősen növekedett, ám mutatkozott a kivett ajaksorok hiánya is.

1992-ben létesült a Musica Sacra Egyházzenei Alapítvány, amelynek eredményes adománygyűjtése nyomán elindulhatott a Nagytemplom orgonájának korszerű újjáépítése.

Több orgonaépítő céggel történt tárgyalás után 1995. január hónapban a Budapesti Aquincum Orgonagyár kapta meg a megbízást a 3 manuál-pedál, 59 regiszteres, mechanikus trakturával, elektromos regisztrációval rendelkező orgona tervezésére és megépítésére. Az új orgona diszpozíciója Sepsy Károly lel-

⁴² TtREL I. 99-c 67. 1897. december 18. 386. szám.

kész-organaművész munkája, a menzúrákat és a műszaki terveket az Aquincum Orgonagyár munkatársai készítették.

Az orgona új diszpozíciója

Pedal: Contrabass 32', Prinzipalbass 16', Violonbass 16', Subbass 16', Grossnasard 10 2/3', Octavbass 8', Prinzipal 8', Bassflöte 8', Locatio 4 sor, Choralbass 4', Pedalmixtur 4 sor, Bombarde 32', Posaune 16', Trompete 8', Clairon 4', Carillon ab G

I. Positiv: Lieblichgedackt 16', Prinzipal 8', Bourdonflöte 8', Praestant 4', Rohrflöte 4', Nasat 2 2/3', Octav 2', Terz 1 3/5', Quint 1 1/3', Scharf 6 sor 1', Trompete 8', Cromorne 8', Tremulant, Zimbelstern

II. Hauptwerk: Praestant 16', Prinzipal 8', Doppelflöte 8', Gemshorn 8', Octav 4', Flöte 4', Terz 3 1/5', Quint 2 2/3', Superoctav 2', Cornet 5 sor ab f⁰ 8', Mixtur 5-6 sor 2', Zimbel 4 sor 1', Trompete 16', Trompete 8', Trompete 4'

III. Schwellwerk: Bourdon 16', Diapason 8', Flute harmonique 8', Gambe 8', Voix Celeste 8'+8', Violoctav 4', Flute octaviante 4', Flute conique 2', Flageolette 1', Cornet 3 sor, Plein jeu 5 sor 2', Basson 16', Trompette harmonique 8', Hautbois 8', Voix humaine 8', Tremulant, Carillon g⁰ – g²

*A debreceni Kistemplom orgonája*⁴³

A Kistemplom orgonájának megépítésére 1862-ben hirdettek pályázatot. A beküldött tervek közül az akkor Nagyváradon élő Kizsel Istvánét fogadták el. 1866. szeptember 25-én kötötték meg a szerződést egy hárommanuális, 36 regiszteres orgonáról, melyet Kizselnek két év alatt kellett volna elkészítenie, de a Nagytemplomi orgona átépítése és a külföldi tanulmányútra küldése miatt engedélyezték a határidő módosítást.

A Szotyori Nagy Károly által kiválasztott és meglátogatni ajánlott orgonákon kitűnően tanulmányozhatta Kizsel a francia-romantikus orgonák stílusjegyeit, mivel a 19. század második felében virágzásnak indult francia orgonaépítészet, megőrizve a 18. századi hagyományokat, jelentős mértékben továbbfejlődött. Kizsel megfigyelhette és elsajátíthatta a Szotyori Nagy által kért technikai újításokat is. Két hangszer mindenképpen nagy hatással volt Kizsel Istvánra.

A Nancy St. Epvre bazilika orgonája 1869-ben került a templom karzatára, de eredetleg 1867-ben építette fel Joseph Merklin a párizsi világkiállításra, ahol

⁴³ Történetét bőséges adatközléssel feldolgozta Szabó Balázs: *A debreceni Kistemplom Kizsel-organájának története* című tanulmányában. In: Fekete Károly-Szakács György-P. Szalay Emőke (szerk.): *Magyar Református Egyház Javainak Tára LXI. Tiszántúli református orgonái I.*, Debrecen, 2018. 63–208.

hangszeréért aranyérmét kapott. A Nancy-i plébánia a kiállítás után vásárolta meg.

3. A Nancy-i St. Eglise bazilika orgonája

A genfi Szt. Péter katedrális három manuális, 45 regiszteres orgonáját 1864–66-ban készítette a Merklin-Schütze cég.

4. J. Merklin orgonája A Szt. Péter katedrálisban Genfben (1864–66)

Amikor Kizsel hazajött, a Heinrich-féle orgonaépítési tankönyv menzúráit és sípkonstrukcióit használta, ezért biztosra vehető, hogy Kizsel orgonájának a hangzása nem tudta egészen pontosan a francia hangszerek hangzását idézni. Miközben a regiszternevek megegyeztek, a sípfal vastagság, a szakáll nélküli sípszájak, a maglap, és mások a korábbi szokásjog szerint készültek, de az elmozdulás így is jelentős volt.

Miután Kiszél István hazatért, Szotyori Nagy Károllyal egyetértésben és irányítása mellett, elkészítette az új tervezetet egy 3 manuálos, 47 regiszteres orgonáról. Lássuk most egymás mellett a genfi és a debreceni diszpozíciót.⁴⁴

(Az azonos nevű, illetve jellegben hasonló regiszterek egymás mellé kerültek.)

Genf Szt. Péter katedrális

<i>Főmű</i>	
Principal	16'
Bourdon	16'
Montre	8'
Bourdon	8'
Flüte harmonique	8'
Gambe	8'
Dulciana	8'
Prestant	4'
Flüte octaviant	4'
Quinte-Flüte	2 2/3'
Doublette	2'
Fourniture progressive	4'
Grand-Cornet	8'
Ophicléide et Cor	16'
Trompette	8'
Clairon	4'

<i>Positiv</i>	
Bourdon	16'
Principál	8'
Rohrflüte	8'
Salicional	8'
Viola de Gambe	8'
---	-
Flüte harmonique	4'
Flautino	2'
Fourniture	2'
Trompette	8'
Clarinett	8'

Debrecen - Kistemplom

<i>Főmű</i>	
Principal	16'
Bourdon	16'
Principal	8'
Bourdon	8'
Doppelflöte	8'
Viola di Gamba	8'
Gemshorn	8'
Octav	4'
Fuvola	4'
Quinta	2 2/3'
Superoctav	2'
Mixtura 5 sor	2'
Cornett 3 sor	8'
Bombard	16'
Trompet	8'
Clarine	4'

<i>Positiv</i>	
Kedves fedett	16'
Hegedű principál	8'
Kedves fedett	8'
Salicional	8'
---	-
Hegedű principál	4'
Fuvola	4'
Flautino	2'
Mixtura 3 sor	2'
Trompete	8'
Clarinette	4'

⁴⁴ J. Merklin genfi diszpozícióját ld.: Martin, Bernard (szerk.): *Musique A Saint-Pierre. Cleps de Saint-Pierre*, Geneve, 1984. és *Les grandes orgues de la cathédrale Saint-Pierre de Geneve – Pour les 50 ans de l'orgue Metzler 1965–2015*. Fondation des Concerts de la Cathédrale – Geneve 2015.

<i>Recit</i>		<i>Echómű</i>	
Flüte harmonique	8'	Flauta travers	8'
Bourdon	8'	Flauta major	8'
Gambe	8'	Violin Gamba	8'
Voix celestes	8'	Salicional	8'
Fugara	4'	Fugara	4'
Flüte d' echo	4'	Flauta d' amoure	4'
Cornet de Recit	8'	Cornett 3 sor	8'
Trompette	8'	Trompette	8'
Basson-Hautbois	8'	Fagott et Oboe	8'
Voix humaine	8'	Vox humana	8'
<i>Pedálmű</i>		<i>Pedálmű</i>	
Sous-basse	32'	Bourdon	32'
Sous-basse	16'	Subbass	16'
Contre-basse	16'	Violin	16'
---	-	Gross Nasard	10 2/3'
Octave-basse	8'	Pr. octavbass	8'
Violoncelle	8'	Cell	8'
---	-	Bassflöte	8'
Octave-flüte	4'	Octava	4'
Bombarde	16'	Posaun	16'
Trompette	8'	Trompette	8'
Clairon	4'	Clarinete	4'

A tanulmányút sikerét és Kizsel István szakmai teljesítményét Szotyori Nagy Károly is elismerte, és egyik levelében írásba is foglalta véleményét, megörökítve benne a maga szerepét is a Kistemplomi orgona diszpozíciójával és technikai megoldásaival kapcsolatban:

„Nagy figyelmet érdemel a Kizsel István úr orgona tervezetében, a nagyobb részben, a magyar országai orgona készítőik előtt ismeretlen 10 mellék változat használata, melyek között az 1^{ső} és 2^{dik} ismeretes, a 3^{dik} 4^{dik} 5^{dik} három zárselep ismeretlen, de igen szükséges, a 6^{dik} és 7^{dik} két láb billentyű (Fustritt) Forte és Piáno a Főmanuál erősítő változatainak együttes (collectiv) kinyitására és bezárására, a 8^{dik} és 9^{dik} ismeretes csekély jelentőségű vagy is értékű, de szükséges. A 10^{dik} szám egy oktáv Coppel, a Fő Manuál billentyűzetének az oktávakkali összekötésére, melynek alkalmazása által annak hangereje megkétszereződik és igen hatalmassá (imposans) lesz, midőn a templom telve van, felette szükséges is sőt nélkülözhetetlen ennek alkalmazása és használata, valamint a 6^{dik} és 7^{dik} számú változatokat mint nélkülözhetetleneket kell megemlítenem a Forte és Piáno előállítására, melyek szintén egy lábbillentéssel eszközölhetők, s játék közben az orgonista játékát egy pillanatra sem zavarják meg.

Sajnos dolog, hogy magyar országai orgona készítőink e nagyszerű találmányt nem ismerik, és annyira nem ismerik, hogy midőn több egyházak által felszólít-

tattam orgona tervezetek bírálására vagy orgona tervezetek készítésére, az orgona készítői terveit hibásaknak és el nem fogadhatóknak találván, én kénytelen voltam a kor igényeinek megfelelő orgona tervezeteket készíteni, melyeket az Egyházak örömmel el is fogadtak, de Kiszél István uron kívül (sajnos dolog) nem akadt még eddig Magyar országai orgonakészítő, kiket ez ügyben megismertem, ki a tervezet szerint el tudta volna azokat készíteni; – pedig ezen mellék változatokat a nagy Német országai, Francia, Angol országai orgonaművészek, az orgonák nagyságához képest, már régi időtől fogva, amióta feltalálták, még nagyobb számmal is alkalmazzák és használják nem csak, hanem nélkülözhetetleneknek tartván ezeket az egész szakértő zenevilág, ma már minden régi orgonákat ezek szerint alakítanak által; és épen az egyik legnagyobb érdeme Kiszél István úrnak, hogy ezen hiányokat felismervén, a fent nevezett külföldi legnevezetesebb és leghíresebb orgona gyárat több ízben meglátogatván, ott általában, az orgonák legmagasabb fokra emelkedett és kifejlett tökéletesedésének, legújabb és legjobb tervezetek szerinti elkészítésének módját annyira sajátjává tette, hogy a külföldi jelesebb orgona készítőikkel is versenyezni képes.

És hogy mind ezeket elkészíteni valóban képes, azt bebizonyította itt Debreczenben, midőn 1867^{dik} évben, a nagy templombeli, azelőtt 30 változatú orgonát, egyik korból a másikba átszállítván, azt 43 hangváltozattal újból elkészítve, három claviatúrával vagy manuállal a legtökéletesebb szerkezetű egészen új gépezettel, és a legkitűnőbb francia modorú fívó rendszerrel ellátva, ezen orgonához a Magyar–Osztrák birodalomban még addig nem ismert, s külföldi utazásaim alatt először általam észlelt és felfedezett, s Magyarországon először ezen orgonánál általam ajánlva, 16 mellékváltozatot úgy alkalmazott és rendezett be, hogy azokból 12 mellék változat mint lábbillentyű – Fusstritt – oly kitűnően van beillesztve, mint bármely legkitűnőbb Nagy Német országai, Francia vagy Angol országai orgonában. Épen ily készületű volt azon orgona is, melyen a Párizsi 1867^{dik} évi Világkiállításon mint legnagyobb hírben álló orgonán gyakran játszottam; játszottam pedig ezen orgonán azért, hogy ez által elsajátíthassam magamnak annak titkait és kezelési módját, s hogy ezáltal Magyar hazámnak használhassak; – melynek 45 hangváltozatú és 16 mellékváltozattal ellátott dispositióját vagy orgona tervezetét magammal elhozván, egyházamnak bemutattam, a Genfi azon reform. templomban, melyben Cálvin János szolgált, nagy hírű orgona hasonló dispositiójával vagy tervezetével együtt; és a Kis Templomban építendő új orgonát ezen dispositió szerint kértem elkészíttetni, mely is itt, ajánlatom után a legnagyobb örömmel elfogadtatván, sőt 57 hangváltozatra szaporítatván, 17 mellék változattal, 3 claviatúrával vagy manuállal, és a tervezet szerinti francia modorú fívóval és kitűnő gépezettel ellátva, Kiszél István úr által elkészítés végett felvállaltatott, s mint remekmű készíttetett el általa.”⁴⁵

⁴⁵ Szotyori Nagy Károly 1878. november 25-én, Debreczenben kelt levele, amelyet Tatár János szeghalmi lelkipásztornak írt.

Bizonyára nemcsak a családot érte váratlanul a 60 éves mester halála, hanem az egyház elöljáróit is, amikor olvasták a Debrecen november 8-i számának híradását: „Városunk szülötte és széles körben ismert s tisztelt polgártársunk Kiszél István orgona-építész e hó 6-án – mint egy ide küldött táviratból értesültünk, Budapesten, hova egy régebbi bajában orvosi tanács végett utazott fel – elhunyt.”

Mesterművét segédje, Docsekál József készítette elő a hivatalos átadásra. A szakértők között volt Angster József, aki már akkor is neves orgonaépítő volt Pécsen. Az 1881. szeptember 1-i szakértői vizsgálat nagyra értékeli a hangszert és építőjét: „...a jelen orgonamű úgy technikailag, mint zenei tekintetben az orgonaépítészet mai színvonalán áll, sőt kimondhatjuk, mikép Magyarországon az Angster József által készített kalocsai orgonán kívül, mind kiállításra, mind művészetre nézve ehhez hasonló orgona művet nem találtunk.”

Viszontagságos évtizedek

A Kistemplom hatalmas, értékes orgonája vonzotta a kiskaliberű, fércműveket készítő mestereket, akik más munkáikhoz idejártak „anyagot gyűjteni”. Docsekál már az első években elkezdte a sípok eltulajdonítását. Leváltását követően Kerékgyártó István vette át mindkét templom hangszerének gondozását, ekkor került sor egy mindkét orgona sípművét érintő leltárra. A Kistemplomban 1893-ban pótolták is a hiányokat. A következő évtizedekben az Egyháztanács – nagyobb tervek esetén – az Angster céghez fordult tanácsért, a rendszeres karbantartásokat Kerékgyártó István végezte.⁴⁶

Az állami rendelkezéseknek megfelelően 1918. február 21-én rekvirálták az orgona homlokzati sípjait, amit 1922 júniusában pótolta az Országgh Sándor és Fia, rákospalotai orgonaépítő cég. Az Angster József és Fia orgona- és harmóniumgyár 1928 nyarán 3070 pengő értékben végzett javításokat és kisebb átalakítást az orgonán.⁴⁷

A II. világháború alatti fosztogatásokat az orgona is megsínylette. 1947-re már csak 41 regisztere maradt meg a hangszernek. Az orgona harmadik manuálja 1950-ben már nem volt működőképes állapotban, majd 1956. április 30-án újra egy különös rongálás történt a Kistemplomban. A felmérés során kiderült, hogy összesen 737 síp hiányzik és az orgona csak erősen korlátozott mértékben használható.

Az orgona helyreállítására többször is tettek kísérletet, de a hatalmas költség miatt az sokáig rendre megghiúsult.

⁴⁶ TiREL I.99 h. 32. Kerékgyártó a Nagy-, Kis-, és Kossuth utcai templomok április, május és június havi karbantartásáért 100 koronát vett fel 1918. július 1-én.

⁴⁷ Angster ajánlata 1928. Baranya Megyei Levéltár, Angster-anyag (BML)

Az újjászületés

A Kistemplom orgonájának újjászületésében a 2015-ben alakult Reformáció Emlékbizottság közbenjárása játszott döntő szerepet. Az orgona megújulásához az egyházközség saját tőkéje mellé állami forrásból biztosított fedezetet kapott. Az orgona teljes helyreállítására dr. Fekete Károly püspök (e tanulmány írója) elnöklétével Orgonabizottság alakult, melynek tagjai lettek: Papp Tibor lelkész, Szakács György lelkész, Sárosi Dániel orgonaművész, Sepsy Károly lelkész, orgonaművész, Rózsáné Farkas Alíz orgonaművész, Fassang László orgonaművész és dr. Szabó Balázs szakértő, orgonaművész. A Bizottság bonyolította le a pályáztatás és engedélyeztetés körüli teendőket. 2015 júliusában az orgona teljes műszaki dokumentációját és pályázati anyagát dr. Szabó Balázs készítette el, aminek alapján elkezdődött a hosszú kálváriát megjárta orgona teljes helyreállítása az eredeti állapotnak és Kiszél István terveinek megfelelően, a nyertes AerisOrgona Kft. kivitelezésében.

Ennek a korszakos jelentőségű hangszernek a helyreállítása, a némaság és csonkaság állapotából való feltámasztása jeles eseménye Debrecen városának és a magyar orgonaépítészet történetének. A Reformáció 500. jubileumi évének kellett eljönnie, és az Emlékbizottság támogatása kellett ahhoz, hogy a restaurálás sikeréért sokan „fogadjanak örökbe” sípokat, legyenek, akik a jótékonyági koncerteken fellépjenek és adakozzanak, valamint nagylelkű támogatók jelentkezzenek.

A debreceni Kistemplom orgonája 2019-től újra szépen zengő hangszerként gyönyörködteti a gyülekezetet és a zeneszeretőket.